

УДК 159.9

Фальковська Л. М.

старший викладач кафедри соціальної і практичної психології
соціально-психологічного факультету
ЖДУ імені Івана Франка

Переживання несправедливості у зв'язку з ідентичністю: емпіричні розвідки польської, єврейської, української ментальності

Анотація. У статті пропонується теоретичний та емпіричний аналіз зв'язку етнічної ідентичності людини з її розумінням історії, зокрема фактів несправедливості щодо власного народу та життєздатності цих переживань у теперішній картині світу особистості. Емпіричне дослідження здійснювалось за допомогою методів структурованого інтерв'ю та психосемантичного аналізу. У статті представлена спроба виявити місце та роль особистісних переживань подій минулого (історичної несправедливості до представників власного народу), пов'язаних із усвідомленням своєї належності до певного етносу.

Ключові слова: переживання несправедливості, архетипні переживання, етнічна ідентичність, невизначена ідентичність, внутрішня картина світу, конструкти етнічної свідомості, етнічна ментальність.

Проблема несправедливості є доволі дразливою та емоційно напруженою, має виключно соціальний характер, визначає якість взаємин, глибоко закарбовується у пам'яті, оскільки є травмуючим переживанням як на рівні індивіда так і на рівні групи. Переживання нами розумітиметься як «особлива діяльність, особлива праця з приводу перебудови психологічного світу, спрямована на встановлення смислової відповідності між свідомістю та буттям, загальною метою якої є підвищення осмисленості життя» [1, с. 30].

Суб'єктивні переживання несправедливості окремої людини, знаходячи відгук та поєднуючись із подібними переживаннями у групі,

об'єктивуються та сприймаються як значимі для вживання негайних заходів. Переживання фактів історичної несправедливості є доволі стійкими до часу, оскільки будь-яка проблема, що не має негайного розв'язання витісняється у підсвідоме і звідти регулює поведінку та формує певне ставлення до подій, людей, влади тощо.

Переживання несправедливості має глибоке коріння, тому виявляють себе у колективному досвіді (від архетипних переживань щодо боротьби Добра і Зла у міфах, казках до переживань історичного минулого у епічних легендах, баладах, оповідках тощо, що мають виражений етнічний характер) та у персональній картині світу (від травми несправедливості до знаходження ресурсу збереження цілісності власного Я).

Виходячи з того, що несправедливість є протилежним полюсом конструкту «справедливість», глибина переживання певної ситуації як справедливої чи несправедливої коливатиметься від центру континууму до периферії відповідно від нейтрального ставлення до бурхливого реагування. В психології, у зв'язку з цим, описане та ретельно вивчається наукове поняття «реакція на несправедливість» [2].

Уявлення про справедливість/несправедливість не є універсальними та єдиними для всіх людей – пояснення цієї особливості виокремило багато теорій та підходів, серед яких найбільшій уваги заслуговують три із них: функціональний та когнітивний підходи, універсальна (партикулярна) концепції.

Функціональний підхід до ролі справедливості, представлений у працях Campbell (1975), Cook та Messick (1983), Mikula (1980), Lind та Tyler (1992, 2001), пропонує бачити у нормах справедливості необхідний для соціальних груп стримуючий чинник, який дозволяє індивідуві ототожнювати себе із соціальною групою, не відчуючи страху перед негативним наслідком такої ідентифікації для його особистості [3]. Фундаментальною дилемою за даних обставин є те, у якій мірі покора групі дозволить все ж зберегти самоідентичність.

У рамках універсальної та партикулярної концепції справедливості (Deutschi, 1985; Opatow, 1990), розглядається специфіка вибору норм справедливості з точки зору їх універсальності та виключності за певних обставин. Такі страшні трагедії як Голокост та інші акти геноциду свідчать про те, що за певних обставин норми справедливості можуть

не братися до уваги, люди часто визначають межі, за якими принципи справедливості не застосовуються. Таке явище, коли індивід чи група перебувають за межами сфери застосування моральних ціннісних норм та принципів справедливості запропоновано називати «моральним виключенням» (Opotow, 1990).

Моральне виключення виникає у ситуації гострого конфлікту між двома групами у тому випадку, коли аут-група («чужа» група) сприймається індивідом як та, що не має стосунку до його «Я». Моральне виключення є крайнім проявом партикулярного застосування принципів справедливості із-за двох причин: перша – застосування різних принципів справедливості до об'єкту залежно від його групової належності (соціальне розмежування між ін-групою та аут-групою) (Bar-Tal, 1994; Berry та Wells, 1994); друга – тип масової культури [4].

Когнітивний підхід щодо особливостей морального вибору із застосуванням абстрактних принципів справедливості представлені у дослідженні: ситуації конфлікту між ними та іншими соціальними нормами (Kohlberg, 1981), поєднання раціонального та емоційного компонентів у процесі морального мислення (Gilligan, 1982), відмінностей моральної основи принципів справедливості у різних культурах (Miller, 1994).

Морріста Лейнг (Morris і Leung, 2000; Leung і Morris, 2001) запропонували модель винесення рішень, у якій розмежовуються абстрактні принципи справедливості та установки, що пов'язують їх (абстрактні принципи) з певними соціальними ситуаціями. Автори обґрунтували той факт, що загальні принципи справедливості присутні в усіх культурах, однак критерії їх застосування можуть бути різними. Згідно із їх моделлю, культура впливає на: інтерпретацію соціальної ситуації, на вибір принципів справедливості та на критерії застосування цих принципів.

Таким чином, виходячи із вище викладених підходів та теорій, вивчення особливостей переживання несправедливості у зв'язку з ідентичністю матиме на меті актуалізувати спогади про реальні соціальні ситуації несправедливості, що мали місце у історії народу учасників дослідження.

Емпірична частина дослідження складалась із двох етапів. Обсяг вибірки складав 152 особи віком від 16 до 30 років, що мешкають на Житомирщині.

Зміст першого етапу складався з актуалізації інформації щодо: етнічної ідентичності, знань про факти та випадки несправедливості до представників власного народу, суті цієї несправедливості у інтерпретації респондентів, способів та заходів відновлення справедливості, асоціацій на слово «несправедливість», почуттів та готовності до дій у разі порушення справедливості.

Зміст другого етапу дослідження склали оцінювання асоціацій до слова «несправедливість», що були виявлені на першому етапі та мали найбільші частотні характеристики у вибірках, сформованих за ознакою етнічної належності.

Аналіз отриманих результатів засвідчив участь у дослідженні 51 особу з українською, 49 осіб з польською, 48 осіб з єврейською ідентичністю та 4 особи з невизначеною ідентичністю. Найчастіше несправедливими щодо власного народу вказувалися такі події (за частотними ознаками у порядку спадання тут і надалі): вторгнення Росії в Україну, війна на Сході України, загарбання українських земель, патологічне викривлення інформації у ЗМІ Росії, комунізм, гноблення народу, путінський режим, репресії, війни, заборона права на самовизначення та незалежність тощо.

Серед найбільш популярних заходів щодо відновлення справедливості вказуються: внутрішньополітичні (усунення диктатури, зміна та люстрація влади, повернення Україні статусу ядерної держави, повага до національних інтересів, відновлення справедливості правозахисної системитощо), зовнішньополітичні (розірвати дипломатичні та інші стосунки з Росією, увійти до ЄС та НАТО, повернути Крим, жорстко та публічно покарати винних у сепаратизмі та зраді тощо) та соціально-психологічні (заохочувати самовідданість державі, плекати любов та повагу до рідної землі, формувати почуття патріотизму, власної гідності, зберігати у пам'яті народу вчинки та подвиги кращих представників народу, дотримуватись гуманізму, бути чесним тощо) настановлення.

Найбільш обурливим у фактах несправедливості на думку респондентів є: вбивства, зневага до загальнолюдських та національних цінностей, егоїзм та ігнорування моральних принципів, загарбницькі наміри, безпідставність та необґрунтованість дій, надмірна влада грошей, зміщення цінностей, ігнорування інтересів людини, зростання злочинних дій від вседозволеності, приниження людської гідності, відсутність свобод, нерівність тощо.

Найбільші частотні показники асоціативного поля щодо несправедливості серед відповідей осіб з польською ідентичністю вказують на такі категорії: глобальні стратегічні соціальні чинники (гальмування прогресу, обмеження свободи, хаос, незаконність, бандитизм, переслідування, вбивство тощо) та соціально-психологічні наслідки (упереджена думка, приниження тощо).

Асоціативне поле осіб з єврейською ідентичністю підлягало категоризації, в ході якої вони були згруповані таким чином: злочини проти людини (геноцид, фашизм, Голокост, війна тощо), правові деформації (обмеження прав і свобод, відсутність належного захисту, беззаконня, переслідування тощо) та деструктивний характер міжособистісних відносин (обман, заздрість тощо).

Особи із заявленою українською ідентичністю найчастіше в асоціаціях на слово-стимул «несправедливість» вказували на: соціально-політичні проблеми (Голодомор, свавілля, корупція, хабарі тощо), правові деформації (злочин, вбивство, спотворене правосуддя тощо) та деструктивний характер міжособистісних відносин (зрада, підступність, приниження тощо).

Аналіз результатів оцінювання слів-асоціацій, що мали найвищий частотний індекс у групах, поділених за ознакою етнічної ідентичності, виявив цікаві тенденції. Оскільки завданням першого етапу було актуалізувати власну ідентичність та викликати спогади про випадки несправедливого ставлення до представників свого етносу, то на другому етапі респонденти працювали із словами-асоціаціями, що були пов'язані не скільки із несправедливістю взагалі скільки із конкретними випадками з історії власного народу. Такі способи добування інформації є особливо важливими, зважаючи на той факт, що словосполучення «історична несправедливість» із-за частого вжитку у ЗМІ та у побуті зазнало певних викривлень, а тому не годиться у такому вигляді для вивчення змістових ознак переживання несправедливості, «успадкованих» через власну прожитку (відчуту) етнічну ідентичність.

Отже, факторний аналіз результатів опитування осіб з польською ідентичністю виявив три значимих фактори. Перший та третій пов'язані з правовою стороною несправедливості, однак перший фактор вказує на причини, а третій – на наслідки. Другий фактор виявляє механізм несправедливості – «упереджену думку». «Хаос» та «вбивство» протиставля-

ються «упередженій думці», «нерівним можливостям» та «незаконності» як мало контрольовані наслідки внутрішніх протиріч (див. рис.1).

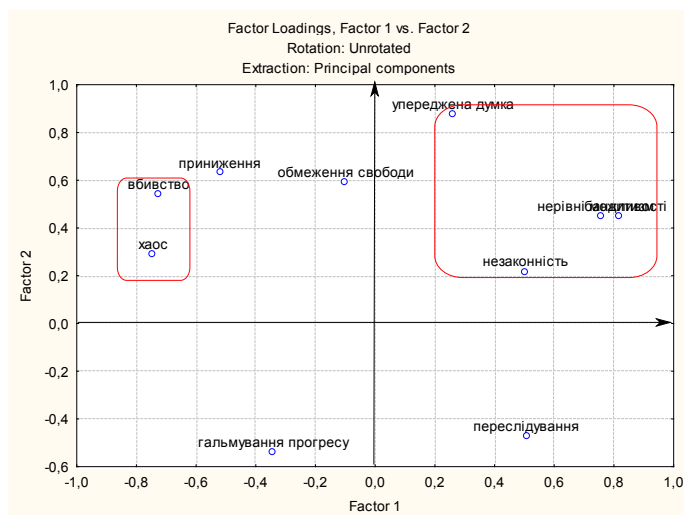

Рис. 1. Факторно-семантичне поле щодо несправедливості осіб з польською ідентичністю

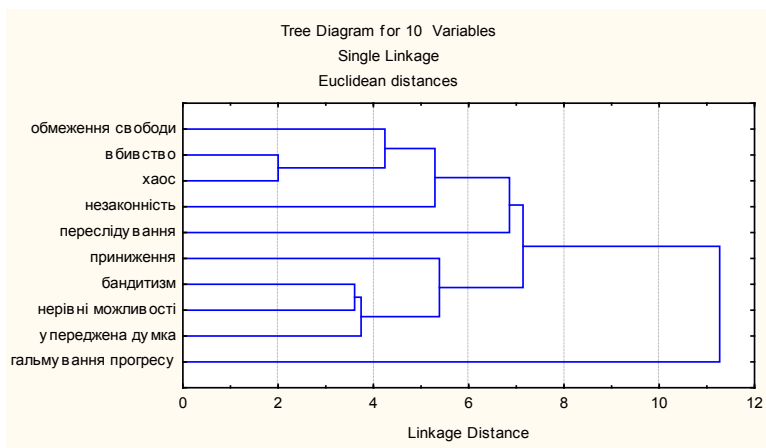

Рис.2. Дериват уявлень про несправедливість осіб з польською ідентичністю

Кластерний аналіз асоціативного поля аналізованої вибірки (див. рис.2.) вказує на логічні зв'язки між поняттями: «бандитизм» та «нерівні можливості» сприяють утворенню «упередженої думки», що за суттю містить елемент «припинення»; з другого боку «хаос» та «вбивства» значно «обмежують свободу» людини та сприяють утвердженню «незаконності» – все це стає підґрунтям для «переслідувань» і, зрештою, призводить до «гальмування прогресу».

Факторний аналіз результатів оцінювання запропонованих асоціацій осіб з єврейською ідентичністю виявив існування двох значимих факторів: грубе порушення прав людини та крайній вияв цього порушення, що має втілення в історії – фашизм.

Факторно-семантичне поле цієї вибірки осіб засвідчує: безкарність щодо обмеження прав та свобод, переслідувань породжує страшні викривлення у свідомості мас, які призводять до злочинів проти людства та залишають по собі кривавий слід в історії (див. рис. 3.).

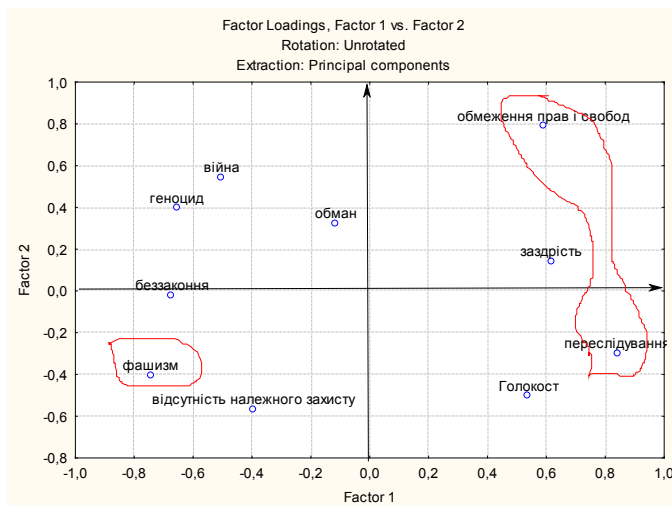

Рис.3. Факторно-семантичне поле щодо несправедливості осіб з єврейською ідентичністю

Логічні схеми оцінок асоціацій вказує на наявність двох взаємопов'язаних ланцюжків: з одного боку переслідування та Голокост як ознаки фашизму та геноциду будувались на обмані та обмеженні прав

і свобод, з другого – війна, відсутність належного захисту, беззаконня та задріть завершили справу – несправедливість сталася (див. рис. 4.).

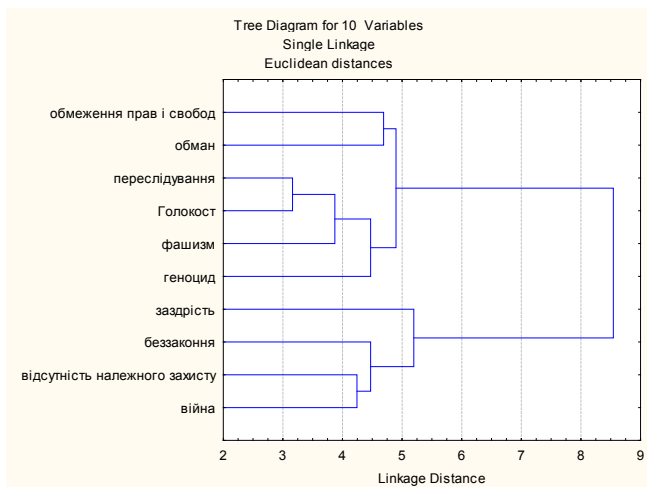

Рис.4. Дериват уявлень про несправедливість осіб з єврейською ідентичністю

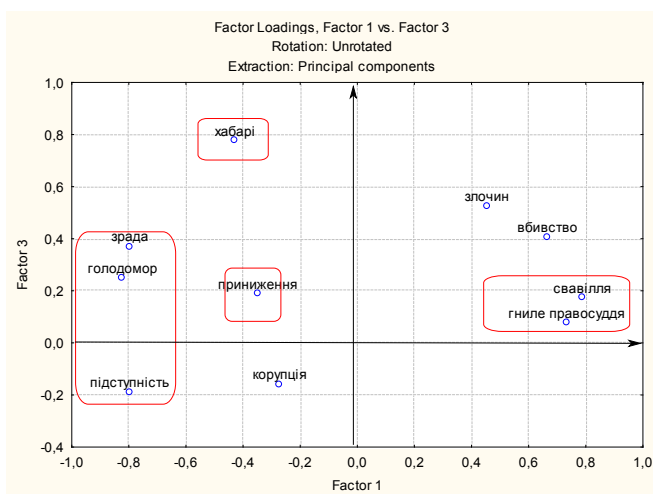

Рис.5. Факторно-семантичне поле щодо несправедливості осіб з українською ідентичністю

Аналіз результатів, представлених вибіркою осіб з українською ідентичністю (див. рис. 5.), виявив існування трьох значимих факторів: переплетення несправедливості подій минулих та сучасних; почуття, пов'язані із переживанням несправедливості та хабарництво як окремий чинник. Факторно-семантичне поле вказує на глибоку недовіру до правової системи («спотворене правосуддя», «свавілля»), яке позиціонується з викривленнями права, що мали місце у минулому і теперішньому («Голодомор», «зрада», «підступність»). Хабарі та приниження представлені як окремі значимі складові несправедливості, які тривалий час були обтяжуючим чинником у пануванні несправедливості.

Аналіз кластерів (див. рис. 6.) виявив взаємопов'язаність та рівнозначність у глибині несправедливості зради, хабарів, вбивства та спотвореного правосуддя, що в сукупності призводять до свавілля – ігнорування верховенства закону як єдиного для всіх; Голодомор як підступний план влади викликає відчуття приниження і сакралізує владу у масовому несвідомому та викриває один із способів зловживання владою – корупційні схеми.

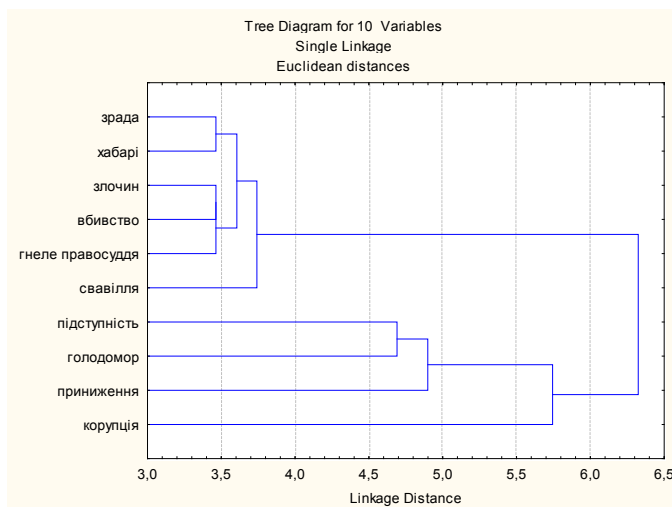

Рис. 6. Дериват уявлень про несправедливість осіб з українською ідентичністю

Складові несправедливості усвідомлюються, раціоналізуються та підлягають оцінюванню з точки зору системи ставлень до ситуацій що мали та мають місце у ментальному досвіді молодої людини. Окрім індивідуального досвіду, молода людина, що має визначену ідентичність з певними групами, залучається до досвіду цих груп, що представлені в історії, нормах, цінностях цих груп.

Таким чином, конструкт справедливості/несправедливості фігурує як універсальний в усіх культурах, однак його смислова лакуна наповнюється відповідно до пережитого досвіду в історії становлення групи та особистості. Ідентифікація особистості з групою долучає її до цього досвіду та наповнює переживання цього досвіду груповими та індивідуальними смислами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ:

1. Василюк Ф.Е. Психология переживания [Текст] / Ф.Е. Василюк. – М.: МГУ, 1984. – 240с.
2. Гулевич О.А. Социальная психология справедливости: Бизнес, политика, юриспруденция. – М.: аспект Пресс, 2007. – 254 с.
3. Лейг К., Стефан У. Дж. Социальная справедливость с точки зрения культуры // Психология и культура / Мацумото Д. Психология и культура. — СПб.: Питер, 2003. — 718 с., ил. — (Серия «Мастера психологии»), С.596-655.
4. Mikula, G., & Wenzel, M. Justice and social conflicts: The impact of ideas of justice, perceptions of injustice, and justice arguments on the emergence, course, and resolution of social conflicts. *International Journal of Psychology*, 35, 2000, 126-135.

Fal'kova L.M. Experiences of injustice in connection with identity: empirical exploration towards polish, jewish, ukrainian mentality

Abstract. The paper presents the theoretical and empirical analysis of the relation of person's ethnic identity with his/her understanding of history, including facts about the injustice of his/her nation and the viability of these experiences in the current picture of the world of the individual. Empirical research was carried out by using the methods of structured interview and psychosemantic analysis. The paper presents an attempt to identify the role and place of the personal experiences of past events (historical injustice to members of his/her nation), associated with an awareness of their belonging to a particular ethnic group.

Keywords: perceptions of injustice, archetypal experiences, ethnic identity, uncertain identity, internal picture of the world, the constructs of ethnic consciousness, ethnic mentality.